

Revista Română de Filosofie Analitică

Romanian Journal
of Analytic Philosophy

Volumul XIV, Nr. 1-2, 2020

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
BUCHAREST UNIVERSITY PRESS

2024

Revistă semestrială publicată de Societatea Română de Filosofie Analitică,
cu sprijinul Facultății de Filosofie, Universitatea din București
Revue semestrielle publiée par le Société Roumaine de Philosophie Analytique,
soutenue par la Faculté de Philosophie, L'Université de Bucarest
Biannual journal published by the Romanian Society for Analytic Philosophy,
supported by the Faculty of Philosophy, University of Bucharest

Revista Română de Filosofie Analitică
este fosta Revistă de Filosofie Analitică (2007-2011)
© 2007, Societatea Română de Filosofie Analitică
www.srfa.ro

Ediția on-line: <http://www.srfa.ro/rrfa/>

DIRECTOR / DIRECTEUR / DIRECTOR

Mircea Dumitru, Universitatea din București

REDACTOR-ȘEF / ÉDITEUR-EN-CHEF / CHIEF-EDITOR

Constantin Stoenescu, Universitatea din București

REDACTORI / ÉDITEURS / EDITORS

Andrei Mărășoiu, Universitatea din București

Bianca Savu, Universitatea din București

Andreea Popescu, Universitatea din București

Bogdan Buruntia, Universitatea din București

Bogdan Dumitrescu, Universitatea din București

Andreea Opreș, Universitatea din București

Rareș Dascălu, Universitatea din București

EDITOR ON-LINE

Lavinia Marin, Katholieke Universiteit Leuven

CONSILIUL ȘTIINȚIFIC / COMITÉ SCIENTIFIQUE / SCIENTIFIC BOARD

Marin Bălan, Universitatea din București

Radu J. Bogdan, Universitatea Tulane, New Orleans

Romulus Brâncoveanu, Universitatea din București

Cristian Calude, Universitatea din Auckland

Mircea Flonta, Universitatea din București

Mircea Dumitru, Universitatea din București

Radu Dudău, Universitatea din București

Kit Fine, Universitatea din New York

Adrian-Paul Iliescu, Universitatea din București

Hans-Klaus Keul, Universitatea din Ulm

Ilie Pârvu, Universitatea din București

Gabriel Sandu, Universitatea din Helsinki

Emanuel Socaciu, Universitatea din București

Wolfgang Spohn, Universitatea Contanz

Constantin Stoenescu, Universitatea din București

Ion Vezeanu, Universitatea Pierre-Mendès-France, Grenoble

REDACȚIA / SECRÉTARIAT / OFFICE

Universitatea din București, Facultatea de Filosofie

Splaiul Independenței nr. 204, București, 060024

E-mail: redactia@srfa.ro

ISSN (ediția electronică): 1843-9969

ISSN (ediția tipărită): 1844-2218

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

BUCHAREST UNIVERSITY PRESS

Bd. Mihail Kogălniceanu, nr. 36-46,
Cămin A (curtea Facultății de Drept),
Corp A, Intrarea A, etaj 1-2, Sector 5
050107, București – ROMÂNIA
Tel. + (4) 0726 390 815
E-mail: editura.unibuc@gmail.com
www.editura-unibuc.ro

LIBRĂRIA EUB-BUP
(Facultatea de Sociologie și Asistență Socială)
Bd. Schitu Măgureanu nr. 9, sector 2
010181 București – ROMÂNIA
Tel. +40 213053703

TIPOGRAFIA EUB-BUP
(Complexul LEU)
Bd. Iuliu Maniu nr. 1-3,
061071 București – ROMÂNIA
Tel.: +40 799210566

DTP / COPERTĂ
EUB-BUP

Revista Română de Filosofie Analitică

Vol. XIV

Ianuarie-Iunie 2020

Nr. 1

CONTENTS

CONSTANTIN STOENESCU, Editor's Note / Nota Editorului	7/9
MIRCEA FLONTA, O a doua critică a rațiunii teoretice? Conceptul cunoașterii în <i>Tractatus</i>	11
GHEORGHE ȘTEFANOV, Wittgenstein despre sensul lumii în <i>Tractatus</i> 6.41 – O analiză critică	23
JAMES CARGILE, Russell's Formal Logic	37
*	
RRFA Vol. XIV, 2020, Nr. 2	45

EDITOR'S NOTE

The articles in Romanian gathered in this issue that were authored by professors Flonta and Ștefanov were delivered as talks at the “Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Prima sută de ani” conference, organized by the Romanian Academy's “Constantin Rădulescu-Motru” Institute of Philosophy and Psychology, and which took place on November 26th, 2021.

The article in English in this issue that was authored by professor Cargile was delivered as a talk in the “Russell 150” online conference, organized jointly by the Faculty of Philosophy at the University of Bucharest (through its Department for Theoretical Philosophy and the Center for Logic, Philosophy and History of Science) and the Romanian Academy's “Constantin Rădulescu-Motru” Institute of Philosophy and Psychology. The event occurred on November 4th-5th, 2022.

We are grateful to our contributors for agreeing to publish their contributions in this journal's first issue of 2020.

Editor-in-chief,
CONSTANTIN STOENESCU

NOTA EDITORULUI

Articolele în limba română ale profesorilor Flonta și Ștefanov cuprinse în acest număr au fost prezentate în cadrul conferinței „Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Prima sută de ani”, eveniment organizat de Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române, ce a avut loc în data de 26 noiembrie 2021.

Articolul în limba engleză al profesorului Cargile cuprins în acest număr a fost prezentat în cadrul conferinței „Russell 150”, eveniment marcând 150 de ani de la nașterea lui Bertrand Russell și organizat împreună de Facultatea de Filosofie a Universității din București și Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române, eveniment ce a avut loc între 4-5 noiembrie 2022.

Suntem recunoscători autorilor pentru că au fost de acord să publice în primul număr al acestei reviste corespunzător anului 2020.

Redactor-șef,
CONSTANTIN STOENESCU

O A DOUA CRITICĂ A RAȚIUNII TEORETICE? CONCEPTUL CUNOAȘTERII ÎN TRACTATUS

MIRCEA FLONTA¹

Abstract. Is there a relationship between the goals pursued and presented in the *Critique of Pure Reason* and in *Tractatus logico-philosophicus*? This text argues that such a relationship will be ascertained if we will compare Kant's answer to the question "How are synthetic *a priori* judgments possible?" with the Tractarian answer to the question "How are propositions of natural science possible?". Based on this comparison, the *Tractatus* may be deemed to be a "new critique of theoretical reason". As in the case of the critique of theoretical reason undertaken by Kant, the object of Tractarian investigation is constituted by ascertaining *internal requirements* for possessing knowledge of the world.

Rezumat. Există o relație între obiective urmărite și rezultate prezentate în *Critica rațiunii pure* și în *Tractatus logico-philosophicus*? Se susține și se argumentează că o asemenea relație va putea fi stabilită dacă vom compara răspunsul lui Kant la întrebarea "Cum sunt posibile judecăți sintetice *a priori*?" și cu răspunsul dat în *Tractatus* la întrebarea "Cum sunt posibile propoziții ale științei naturii?". Pe temeiul acestei comparații, *Tractatus*-ul poate fi caracterizat drept "o nouă critică a rațiunii teoretice". Ca și în cazul criticii rațiunii teoretice întreprinse de Kant, obiectul cercetării în *Tractatus* îl constituie determinarea *cerințelor interne* ale cunoașterii lumii.

Termeni-cheie: propoziții sintetice *a posteriori*; propoziții ale științei naturii; cerințe interne *versus* cerințe externe ale cunoașterii lumii

În centrul criticii rațiunii teoretice întreprinse de Kant a stat, după cum se știe, răspunsul la întrebarea ce este cunoașterea, examinarea întinderii și limitelor cunoașterii. *Critica rațiunii pure* și-a propus să cerceteze cum

¹ Prof. univ. dr. Mircea Flonta este membru al Academiei Române și profesor emerit al Universității din București. Textul a fost prezentat la conferința „Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*. Prima sută de ani”, organizată de Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru” al Academiei Române, la data de 26 noiembrie 2021.

este posibilă o cunoaștere *a priori*, o cunoaștere independentă de experiență, precum și cunoașterea noastră bazată pe experiență.

În scrierea sa, publicată pentru prima dată acum o sută de ani, cu titlul *Studiu logic-filosofic (Logisch-philosophische Abhandlung)*, Wittgenstein delimita conceptul cunoașterii altfel decât Kant. El folosea expresia *știință* pentru a desemna cunoașterea noastră despre lume, despre *faptele* ce constituie lumea. 4.11: „Totalitatea propozițiilor adevărate este întreaga știință a naturii (sau totalitatea științelor naturii).”²

Autorul studiului urmărea obiectivul ambițios al determinării naturii și limitelor reprezentării simbolice a faptelor ce constituie lumea, al stabilirii naturii și limitelor descrierii acestor fapte prin limbaj. Acest obiectiv prezintă o analogie semnificativă cu obiectivul pe care îl urmărise Kant: determinarea naturii, întinderii și limitelor cunoașterii noastre. Am putea vorbi, prin urmare, atât de o reluare cât și de o abordare nouă a unei teme centrale a filosofiei critice. Adică de o nouă critică a rațiunii teoretice. Răspunsul pe care l-a dat autorul studiului, publicat prima dată acum o sută de ani, la întrebarea cum este posibilă *știința*, înțeleasă drept întreaga noastră cunoaștere despre fapte, va putea fi comparat cu răspunsul pe care l-a dat Kant la întrebarea: „Cum sunt posibile enunțurile sintetice *a posteriori*?” În cadrul conceptual elaborat în acest studiu, nu sunt posibile enunțuri sintetice *a priori*. Putem însă pune față în față abordarea cercetării condițiilor ce fac posibilă cunoașterea prin experiență la Kant cu modul cum este întreprinsă, în studiul lui Wittgenstein, cercetarea posibilității propozițiilor „științei”, adică a cunoașterii noastre despre lume.

Kant distingea între *gândire* și *cunoaștere*. Pentru a putea fi cunoscute, faptele trebuie să fie *date* prin intuiție empirică și apoi *gândite*, prin concepte ale intelectului pur, prin categorii. Cunoașterea noastră despre lume a fost distinsă de Kant atât de gândirea obiectelor prin concepte, cât și de ceea ce el caracteriza drept „...simpla înlănțuire logică a percepțiilor într-un subiect care gândește”. Cunoașterea este obținută, afirma Kant, prin subsumarea intuițiilor sensibile conceptelor intelectului pur. În acest fel sunt elaborate judecăți care au o valabilitate obiectivă, acele judecăți ce

² L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Traducere de M. Dumitru și M. Flonta, Ediția a II-a, Editura Humanitas, 2012, p. 126. Toate citatele din *Tractatus...* sunt date din această traducere.

constituie obiectul consensului tuturor celor avizați. Referindu-se la „diferența dintre cunoașterea pură și cea empirică”, Kant caracteriza cunoașterea noastră despre lume, în *Introducerea* la ediția a II-a a *Criticii rațiunii pure*, în termenii următori: „Dar dacă orice cunoaștere începe cu experiența, aceasta nu înseamnă totuși că ea provine întreagă din experiență. Căci s-ar putea prea bine ca tocmai cunoașterea noastră prin experiență să fie un *compositum* din ceea ce primim noi, prin impresii, și ceea ce facultatea noastră proprie de cunoaștere (nefiind provocată de impresii sensibile) produce din ea însăși, adăos pe care noi nu-l distingem de acea materie primă mai înainte ca un lung exercițiu să ne fi făcut atenți asupra-i și abili de a-l separa.”³ Așadar, pentru Kant, cunoașterea despre lume trebuia să satisfacă *cerințe interne*, care sunt condiții de posibilitate ale experienței în genere – intuițiile pure ale sensibilității, conceptele și principiile intelectului pur – și *cerințe externe*, adică acordul cu datele experienței.

Cum stau lucrurile în ceea ce privește analiza condițiilor posibilității cunoașterii noastre despre lume în studiul lui Wittgenstein, cunoscut după republicarea lui la Londra, în 1922, împreună cu o traducere în limba engleză, sub numele *Tractatus Logico-Philosophicus*? Aceste-i teme îi vor fi consacrate considerațiile ce urmează.

Prima observație este aceea că, la fel ca și Kant, autorul studiului distingea *cerințe interne* și *cerințe externe* ale cunoașterii. Altfel spus, distingea *condiții interne* și *condiții externe* ale posibilității cunoașterii lumii. Iar a doua observație este că el, ca și autorul *Criticii rațiunii pure*, se concentra asupra analizei cerințelor interne. Wittgenstein pare să fi socotit că analiza cerințelor interne reprezintă sarcina filosofului interesat de fundamente, de aspectele logic-conceptuale. Examinarea cerințelor externe, fără îndoială la fel de importante, ar urma să revină celor apropiați de practica cercetării în genere, îndeosebi de cercetarea științifică.

Gândindu-se în primul rând la Kant, mulți din cei care au comentat scrierea de tinerețe a lui Wittgenstein au atras atenția asupra distincției dintre obiectivele urmărite în această scriere, obiective care s-ar integra în tradiția filosofică occidentală, și mijloacele create sau utilizate de

³ Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, Ediția a III-a, îngrijită de Ilie Pârvu, București, Editura IRI, 1999, p. 50.

autor pentru a atinge aceste obiective. În ceea ce privește mijloacele, Wittgenstein se recunoștea îndatorat cercetărilor logico-filosofice ale lui Frege și Russell. Un pasaj din *Cuvântul înainte* este demn de atenție în această privință.⁴

În terminologia folosită de autor, propozițiile cu sens, acele propoziții care pot oferi cunoștințe, sunt „imagini” ale faptelor ce constituie lumea⁵. Imaginile sunt numite „modele ale faptelor”. Ceea ce se are în vedere prin caracterizarea imaginilor drept modele ale faptelor este că reprezentarea faptelor prin „imagini” privește forma, structura faptelor, și nu conținutul lor calitativ (vezi *Tractatus...*, paragrafele 2.1-2.203.) Pornind de la caracterizarea propozițiilor cu sens drept „imagini”, drept modele ale faptelor, distincția dintre cerințele interne și externe pe care trebuie să le satisfacă propozițiile pentru ca ele să reprezinte cunoaștere despre lume este schițată prin formulări cum sunt cele ce urmează: 2.21 „Imaginea concordă cu realitatea sau nu; ea este corectă sau incorectă, adevărată sau falsă.” 2.22 „Independent de adevărul sau falsitatea ei, imaginea reprezintă ceea ce reprezintă prin forma reprezentării.” 2.221 „Ceea ce reprezintă imaginea este sensul ei.” 2.222 „Adevărul sau falsitatea imaginii stă în concordanța sau neconcordanța sensului ei cu realitatea.” 2.223 „Pentru a recunoaște dacă imaginea este adevărată sau falsă, trebuie să o comparăm cu realitatea.” 2.224 „Considerând doar imaginea nu putem recunoaște dacă este adevărată sau falsă.” 2.225 „Nu există o imagine adevărată *a priori*.”⁶ Autorul numește *imaginea* și *gând*, folosind expresia *gând* (*Gedanke*) așa cum a folosit-o Frege. În 3 se spune: „Imaginea logică a faptelor este gândul.” Gândul exprimă, prin urmare, o stare de lucruri posibilă. Dacă această stare de lucruri există, atunci imaginea este adevărată. Este ceea ce nu putem ști *a priori*, ci doar „comparând imaginea cu realitatea”. În 3.05, se precizează: „Am putea

⁴ „Doresc doar să menționez că sunt îndatorat pentru o mare parte din impusul dat gândurilor mele operelor grandioase ale lui Frege și lucrărilor prietenului meu, domnul Bertrand Russell.” (*Tractatus...*, p. 100.)

⁵ Expresia *imagine* era împrumutată de la fizicianul Hertz. La Hertz, expresia *imagine* este sinonimă cu expresia *model*. Familiarizarea cu scrierile unor autori de limbă germană ca Frege, Hertz sau Schopenhauer ușurează lectura unor pasaje ale lucrării lui Wittgenstein.

⁶ *Tractatus...*, p. 108.

ști *a priori* că un gând este adevărat numai dacă adevărul său ar putea fi recunoscut considerând însuși gândul (fără obiect de comparație).⁷

În toate aceste exprimări, distincția dintre cerințe interne și externe „ale imaginilor”, ale propozițiilor cu sens, este pe primul plan. O propoziție are sens, adică este „imagine” a stărilor reale, independent dacă reprezintă sau nu în mod adecvat aceste stări. O hartă este o hartă independent de calitatea ei de a da o reprezentare adecvată a terenului. Propozițiile cu sens pot fi distinse așadar de alte propoziții doar prin examinarea formei lor logice. O propoziție are sens dacă forma ei este comună cu forma stărilor de lucruri pe care le descrie, indiferent dacă aceste stări de lucruri există sau nu există. Este subliniată astfel distincția dintre ceea ce poate fi stabilit dinăuntru, în mod *a priori*, respectiv din afară, în mod *a posteriori*, adică pe baza experienței. Cerințele interne ale cunoașterii sunt caracterizate cu referire la forma logică a propozițiilor în timp ce cerințele externe privesc temeiurile acceptării a „ceea ce se poate spune”. Satisfacerea cerințelor interne conferă propozițiilor *sens*, în timp ce satisfacerea cerințelor externe ne indică care sunt propozițiile ce sunt adevărate și care sunt propozițiile false. Aceasta este distincția dintre identitatea structurii interne a propoziției și a faptelor – *condiția sensului* – și identitatea structurii externe a propoziției și a faptelor – *condiția adevărului*. Propozițiile reprezintă faptele, stările reale, dacă există o identitate structurală, adică o identitate ce privește forma între propoziții și fapte. Dacă propoziția este adevărată – adică dacă ea oferă o descriere adecvată a faptelor – este cea ce poate fi stabilit doar printr-o cercetare bazată pe experiență. Obiectivul cercetării filosofice este pentru autorul studiului stabilirea condițiilor interne de posibilitate a cunoașterii. Relația dintre cercetarea filosofică și cercetarea științifică ar putea fi caracterizată așadar, în intenția *Tractatus*-ului, drept relația dintre ceea ce se poate stabili *dinăuntru*, prin analiză conceptuală, și ceea ce se poate stabili *dinafară*, prin raportare la experiență. Altfel spus, dintre ceea ce poate fi determinat *a priori*, prin analiză, și ceea ce poate fi stabilit *a posteriori*, pe baza experienței. În notele pe care Wittgenstein le dictase lui George Moore, în 1913, întâlnim remarca: „Filosofia este teoria despre forma logică a propozițiilor științifice (nu doar a propozițiilor

⁷ *Tractatus...*, p. 109.

primitive).”⁸ Pentru exprimarea acestei înțelegeri a relației dintre analiza filosofică și cercetarea științifică, pot fi menționate și paragrafele 4.113-4.115: „Filosofia delimitează domeniul controversabil al științei naturii. Ea trebuie să delimiteze ceea ce poate fi gândit și, prin aceasta, ceea ce nu poate fi gândit. Ea va semnifica ceea ce nu poate fi spus prin aceea că prezintă în mod clar ceea ce poate fi spus.”⁹

Aceste observații și-au propus să arate că în studiul lui Wittgenstein distincția dintre cerințele interne ale cunoașterii, acele cerințe pe care trebuie să le satisfacă „imaginile faptelor” sau „gândurile” și cerințele externe, relația imaginilor cu realitatea, este trasată cu multă claritate. Formulând și subliniind această distincție, lucrarea lui Wittgenstein, ca și critica kantiană a rațiunii teoretice, se concentra asupra cercetării cerințelor interne. Este vorba de cercetarea acelor cerințe ce conferă contur conceptului *propoziție cu sens*. După cum se știe, autorul distingea propozițiile cu sens de propozițiile logicii și matematicii, numite propoziții „lipsite de sens” deoarece ele nu oferă cunoaștere despre lume, și de propozițiile calificate drept „nonsensuri” pentru a indica că este vorba de propoziții care nu oferă cunoaștere, chiar dacă mulți autori care au formulat și formulează propoziții de acest gen pretindeau sau pretind că ele oferă cea mai înaltă și mai de seamă cunoaștere. Că studiul său își propune cercetarea cerințelor interne ale cunoașterii, autorul o spune de altfel deja în *Cuvântul înainte*: „Cartea vrea, prin urmare, să traseze o graniță gândirii sau, mai degrabă, nu gândirii, ci expresiei gândurilor... Granița va putea fi trasată, așadar, doar în limbaj, și ceea ce se situează de partea cealaltă a graniței va fi pur și simplu nonsens.”¹⁰

Sugerez că la întrebarea tipic kantiană „Cum sunt posibile imaginile sau gândurile ca modele, ca descrieri de natură structurală ale stărilor de lucruri ale faptelor?” autorul răspundea prin acea construcție conceptuală care a fost numită „ontologia *Tractatus*-ului”. El introducea, așa cum a făcut și Kant, entități de natură transcendentă. În *Tractatus*, asemenea entități sunt *obiectele și stările de lucruri atomare*. Pentru *obiecte*

⁸ L. Wittgenstein, *Note despre logică. Septembrie 1913*, traducere de Andreea Eșanu, în L. Wittgenstein, *Scrisori despre Tractatus*, Editura Humanitas, 2012, p. 208.

⁹ *Tractatus...*, p. 127.

¹⁰ *Tractatus...*, p. 99.

stau *numele* iar pentru *stările de lucruri atomare* stau *propozițiile elementare*. Capătă astfel contur acel cadru în care este formulat răspunsul la întrebarea cum sunt posibile propozițiile cu sens, acele propoziții ce reprezintă *imagini*, adică modele ale stărilor reale, ale faptelor lumii. Ceea ce unii interpreți au numit „ontologia *Tractatus*-ului” trasează cadrul conceptual al oricărei lumi care poate fi gândită și cunoscută. În acest sens există o analogie între „ontologia *Tractatus*-ului” și cercetarea kantiană a „condițiilor de posibilitate ale experienței în genere”. Ca și cercetarea întreprinsă în *Critica rațiunii pure*, ontologia *Tractatus*-ului va putea fi caracterizată drept cercetare transcendentă. La fel ca și în cazul criticii kantiene a cunoașterii, atenția se concentrează asupra stabilirii și cercetării condițiilor care fac posibilă cunoașterea lumii, cunoașterea prin experiență în genere. Desemnarea unei cercetări de acest gen drept *ontologie* poate să fie derutantă deoarece, în sensul consacrat al termenului, *ontologia* este o teorie despre determinările fundamentale ale existenței ca existență. Ori Wittgenstein se distanțează, tot așa de net ca și Kant, de acest proiect al filosofiei tradiționale.

Orientarea transcendentă în cercetarea cunoașterii, adică centrarea atenției asupra cerințelor interne ale cunoașterii, apropie, prin urmare, filosofia *Tractatus*-ului de filosofia critică a lui Kant. Pe de altă parte, autorul *Tractatus*-ului se desparte clar de Kant deoarece, pentru el, transcendentul „se arată” în limbaj; ceea ce înseamnă că condițiile de posibilitate nu pot să constituie un obiect al cercetării. Distincția centrală a lucrării este, potrivit aprecierii autorului ei, cea dintre „ceea ce se poate spune” și „ceea ce se arată”. Se subliniază că toate încercările de „a spune” ceva despre ceea ce „se arată”, adică despre forma logică comună limbajului și lumii, va genera nonsensuri. La 19 august 1919, Wittgenstein îi scria lui Russell, căruia îi trimisese manuscrisul studiului său logico-filosofic, cu referire la comentariile celui din urmă: „...mi-e teamă că nu ai sesizat cu adevărat afirmația mea esențială, față de care întreaga chestiune privitoare la propozițiile logice este doar un corelat. Punctul principal este teoria despre ceea ce poate fi spus prin propoziții – adică prin limbaj – (și, ceea ce este același lucru, poate fi *gândit*) și ceea ce nu poate fi exprimat prin propoziții, ci doar arătat.”¹¹

¹¹ L. Wittgenstein, *Briefe...*, Suhrkamp, Verlag, Frankfurt am Main, 1980, p. 252.

În încheiere, câteva observații.

Prima observație este că acea caracterizare a cunoașterii care a fost schițată prin formulări ca 2.1 „Noi ne facem imagini ale faptelor”, 4.01 „Propoziția este o imagine a realității. Propoziția este un model al realității, al realității așa cum o gândim noi” exprimă o înțelegere perenă, pe deplin actuală. Cele mai importante rezultate ale cercetării științifice vor putea fi caracterizate drept reprezentări ale unor caracteristici structurale ale lumii, caracteristici ce nu sunt accesibile în mod direct observațiilor. Asemenea reprezentări au caracteristica remarcabilă de a putea fi comunicate într-un mod lipsit de echivoc. În exprimarea din *Cuvântul înainte*: „...ceea ce se poate în genere spune se poate spune clar”. Cum remarca un mare cercetător, Henri Poincaré, ceea ce distinge realizări științifice excepționale este că ele apropie „...fapte pe care aparențele le separau, deși ele erau legate printr-o afinitate naturală și ascunsă.”¹² Se știe că atunci când a revenit la preocupări filosofice, la mulți ani după scrierea *Tractatus*-ului, Wittgenstein a reflectat mai mult asupra limbajului, culturii, esteticii, religiei sau psihologiei, și nu asupra cunoașterii. Dacă ne raportăm însă la ultimele sale însemnări, cele despre certitudine, putem constata că ele transmit o înțelegere a cunoașterii care poate fi apreciată drept solidară cu cea schițată în scrierea lui de tinerețe. Contrastând cunoașterea cu certitudinea, Wittgenstein se raporta la ceea ce am caracteriza drept cerințe externe ale cunoașterii. Cunoaștere despre lume, sublinia el, oferă doar acele propoziții care nu pot fi sustrate îndoielii. Sunt acele propoziții ale căror pretenții de cunoaștere pot să fie susținute sau pot să fie contestate prin raportare la date ale experienței.¹³

O altă observație privește raportarea la *Tractatus* a grupului de filosofi și cercetători cunoscuți sub numele *Cercul de la Viena*. Importanța excepțională acordată studiului lui Wittgenstein în cadrul acestui cerc¹⁴

¹² Vezi H. Poincaré, *Valoarea științei*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Arefana, 2017, p. 169.

¹³ „Dacă cineva crede ceva, nu trebuie întotdeauna să se poată răspunda la întrebarea «de ce crede asta?»; dacă însă știe ceva, trebuie să se poată răspunde la întrebarea «cum știe asta?»” (L. Wittgenstein, *Despre certitudine*, traducere de Ion Giurgea, Editura Humanitas, 2005, p. 162.)

¹⁴ Textul fusese discutat, propoziție cu propoziție într-un mare număr de ședințe ale *Cercului*, din anii 1925-27. David Edmons, autorul unei monografii recente consacrate *Cercului de la Viena*, aprecia că pentru acest grup *Tractatus*-ul căpătase „un statut de semnificație aproape biblică”. O membră a grupului, Olga Tausski își amintea că

are mai multe explicații. Era vorba, înainte de toate, de contribuțiile la logică și la analiza logică a limbajului pe care le conținea lucrarea, unele semnalate și discutate în *Introducerea* scrisă de Bertrand Russell. De multă atenție s-a bucurat delimitarea cunoașterii („științei”) în studiul lui Wittgenstein. Considerațiile autorului asupra acestei teme au constituit un punct de plecare și de sprijin atât pentru cercetări de logică a științei, cât și pentru acea critică a metafizicii tradiționale care a fost formulată de pe pozițiile *Cercului*. Membrii influenți ai grupului socoteau că nu există o exprimare mai fericită a propriului lor crez filosofic decât cea dată în paragraful 4.112: „Scopul filosofiei este clarificarea logică a gândurilor. Filosofia nu este o doctrină, ci o activitate. O operă filosofică constă în esență din clarificări. Rezultatul filosofiei nu sunt «propoziții filosofice», ci clarificarea propozițiilor.” Sau în paragraful 4.115: „Ea (filosofia, nota mea M.F.) va semnifica ceea ce nu poate fi spus prin aceea că prezintă în mod clar ceea ce poate fi spus.”¹⁵ Discuțiile asupra *Tractatus*-ului în cadrul *Cercului*, ca și relatările colaboratorului lui Schlick, Friedrich Waismann, cu privire la discuțiile purtate de Schlick cu Wittgenstein, par să fi constituit fundamentul elaborării așa numitei „teorii verifiționiste a semnificației”. Potrivit acestei teorii, o propoziție despre fapte posedă semnificație cognitivă dacă se indică cum ar putea fi ea confirmată sau infirmată de datele experienței și, prin urmare, caracterizată drept adevărată sau falsă. În *Cerc* se vorbea despre „principiul de verificare al lui Wittgenstein”, care era formulat astfel: „Semnificația unei propoziții este dată prin indicarea mijloacelor verificării ei.” Mai târziu, Wittgenstein a contestat că el ar fi fost autorul unei asemenea teorii, precizând că din punctul lui de vedere indicarea mijloacelor verificării reprezintă doar una dintre căile prin care se poate stabili dacă un anumit enunț despre fapte are sau nu semnificație cognitivă.¹⁶

textul era invocat pentru a tranșa toate disputele, adică „drept ultima autoritate”. Și filosoful englez Alfred Jules Ayer, care a participat la ședințele *Cercului*, nota că „Wittgenstein era o zeitate pentru toți” iar Russell era văzut ca precursor al lui Wittgenstein. (Pentru aceste informații și alte amănunte vezi David Edmons, *The Murder of Professor Schlick. The Rise and Fall of the Vienna Circle*, Princeton & Oxford, Princeton University Press, îndeosebi p. 60 și p. 125.)

¹⁵ Vezi *Tractatus...*, p. 126-27.

¹⁶ Pentru o discuție a acestei teme, vezi Ray Monk, *Wittgenstein*, Stuttgart, Klett-Cota, 1992, pp. 309-11.

Raportarea la conceptul cunoașterii oferă și o perspectivă asupra unității studiului lui Wittgenstein. Așa numita „ontologie a *Tractatus*-ului” – o reprezentare a structurii comune proprii limbajului și lumii – constituie baza caracterizării naturii și limitelor cunoașterii, adică a ceea ce se poate spune. Această caracterizare, la rândul ei, reprezintă fundamentul reflecțiilor finale, de natură etic-religioasă, despre ceea ce nu se poate spune, despre valori. Polaritățile fundamentale sunt cele intern-extern, formă-conținut, necesar-contingent, etern-trecător, absolut-relativ. Acestea le corespund cuplurile conceptual-empiric, necesar-contingent, *a priori-aposteriori*. Harta conceptuală a lucrării de tinerețe a lui Wittgenstein amintește astfel de *Critica rațiunii pure*¹⁷. Spre deosebire de lucrările de filosofie teoretică ale lui Kant, studiul lui Wittgenstein oferea doar o delimitare a cunoașterii (a „științei”), și nu o filosofie a cunoașterii (a „științei”). Interesul autorului este îndreptat spre ceea ce *se arată* – logica lumii și a limbajului și valorile – și nu spre ceea ce se poate spune, adică spre lumea cunoașterii. Ce-i drept, mai târziu viziunea lui Wittgenstein asupra limbajului se va schimba într-un mod radical. Este însă demn de reținut că obiectul privilegiat al reflecțiilor sale rămâne același: limbajul și valorile.

BIBLIOGRAFIE

- Edmonds, David. *The murder of Professor Schlick: The Rise and Fall of the Vienna Circle*. Princeton University Press, 2020.
- Kant, Immanuel. *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc. București: Editura IRI, 1999.
- Monk, Ray. Wittgenstein. Stuttgart: Klett-Cota, 1992.

¹⁷ Merită poate menționat faptul că atunci când s-a întrebat dacă studiul său este cu adevărat o lucrare valoroasă, Wittgenstein s-a referit tocmai la Kant. Într-o scrisoare din 6 mai 1920, adresată lui Russell, el îi comunica că s-a împăcat cu gândul că studiul său nu va fi publicat acum, pe temeiul unui argument pe care îl socotea „inatacabil”: „...lucrarea mea, fie este o operă de prim rang, fie nu este o operă de prim rang. Iar în primul caz este cu totul indiferent dacă ea va fi tipărită cu douăzeci sau cu o sută de ani mai târziu. Căci cine se întreabă dacă *Critica rațiunii pure* a fost scrisă în anul 1700 x sau y?” (L. Wittgenstein, *Briefe...*, p.111.)

Poincaré, Henri. *Valoarea științei*, traducere de Vasile Tonoiu. București: Editura Arefana, 2017.

Wittgenstein, Ludwig. *Briefe: Briefweckel mit B. Russel, G.E. Moore, J.M. Keynes, F.P. Ramsey, W. Eccles, P. Engelmann und L. von Ficker*. Frankfurt am Main: Suhrkaemp Verlag, 1980.

Wittgenstein, Ludwig. *Despre certitudine*, traducere de Ion Giurgea. București: Humanitas, 2005.

Wittgenstein, Ludwig. *Note despre logică. Septembrie 1913*, traducere de Andreea Eșanu, *Scrisori despre Tractatus*. București: Humanitas, 2012.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*, traducere de Mircea Dumitru și Mircea Flonta. București, 2012.

WITTGENSTEIN DESPRE SENSUL LUMII ÎN *TRACTATUS* 6.41 – O ANALIZĂ CRITICĂ

GHEORGHE ȘTEFANOV¹

Abstract. The following text constitutes a critical analysis of 6.41, from *Tractatus Logico-Philosophicus*. As I have understood it, the paragraph contains an argument (central to Wittgenstein's book) meant to support the conclusion at 6.421: "It is clear that ethics cannot be expressed. (...)". In what follows I aim to do three things. First, I will talk about the context of 6.41. Then I will try to reconstruct the argument of 6.41 such that its logical structure becomes apparent. Finally, I will consider several critical reactions which could target the argument in its reconstructed form and try to claim that a critical evaluation of Wittgenstein's argument is nowhere near an end.

Rezumat. Textul următor reprezintă o analiză critică a paragrafului 6.41 din *Tractatus Logico-Philosophicus*. Așa cum l-am înțeles, textul conține un argument, central pentru întreaga lucrare², menit să susțină concluzia din 6.421: „Este clar că etica nu poate să fie exprimată”³. În cele ce urmează îmi propun să fac următoarele lucruri. În primul rând, voi vorbi despre contextul paragrafului respectiv. Voi încerca, apoi, să reconstruiesc argumentul din 6.41 în așa fel încât structura logică a acestuia să devină vizibilă. În fine, voi lua în considerare câteva reacții critice posibile la adresa argumentului reconstruit, încercând să susțin că evaluarea critică a acestuia e departe de a se fi încheiat.

Termeni-cheie: Wittgenstein, *Tractatus*, sense of the world, value, argument analysis

¹ Gheorghe Ștefanov este conferențiar univ. dr. la Facultatea de Filosofie a Universității din București. Contact: gheorghe.stefanov@filosofie.unibuc.ro.

² Presupunând că luăm în serios ceea ce spune Wittgenstein în scrisoarea către von Ficker: „[...] sensul cărții este unul etic [...] Eticul va fi delimitat prin cartea mea oarecum din interior. [...] Pe scurt, eu cred că toate cele despre care, astăzi, *mulți vorbesc verzi și uscate* le-am fixat în cartea mea prin aceea că tac cu privire la ele.” (citată după Mircea Flonta, *În ajutorul cititorului*, în Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ediția a II-a, Humanitas, București, 2012, p. 48)

³ Toate citatele din *Tractatus* sunt date aici pornind de la Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, ediția a II-a, Humanitas, București, 2012. Afirmția lui Wittgenstein poate fi luată într-un sens mai general. Nu putem exprima cu sens nu doar judecăți etice, ci orice judecăți de valoare (și, desigur, potrivit concluziei prezente deja în 6.41, nu putem spune nimic nici despre sensul lumii).

1. O linie de interpretare⁴ a paragrafului 6.41 aduce în discuție câteva dintre ideile introduse de Wittgenstein în câteva alte paragrafe din ultima parte a cărții sale:

5.631: „Subiectul care gândește, care își reprezintă ceva, nu există. Dacă aș scrie o carte intitulată Lumea așa cum am găsit-o, atunci ar trebui să relatez în ea și despre trupul meu și să spun care membre sunt supuse voinței mele și care nu, etc.; aceasta este tocmai o metodă pentru a izola subiectul sau, mai degrabă, pentru a arăta că într-un sens important nu există subiect [...]”⁵

Și:

6.373: „Lumea este independentă de voința mea.”⁶

Potrivit acestei interpretări, pe scurt, caracterul inefabil al propozițiilor etice depinde în mod esențial de lipsa din lume a unui subiect metafizic (ceea ce ar atrage după sine și independența evenimentelor care se petrec în lume de un subiect). Dacă nu pot identifica anumite evenimente drept acțiuni *ale mele*, atunci, dat fiind că obiectul evaluării morale trebuie să fie acțiunile și nu simplele evenimente, orice evaluare morală ar fi imposibilă.

Fără a intra în detalii, putem observa că pentru argumentul din 6.41 nu este necesar acest context interpretativ. Pare, în schimb, important să avem în vedere o altă afirmație care precede 6.41:

6.37: „O constrângere potrivit căreia ceva trebuie să se întâmple deoarece altceva s-a întâmplat nu există. Există numai o necesitate *logică*.”

⁴ Vezi, de pildă, Hughes, Liam, ‘If there is any value that does have value, it must lie outside the whole sphere of what happens and is the case.’ (Tractatus 6.41) în Ulrich Arnswald (ed.), *In Search of Meaning. Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*, KIT Scientific Publishing, Karlsruhe, 2009, 2017. Pentru alte interpretări vezi și Tejedor, Chon, *The Early Wittgenstein on Metaphysics, Natural Science, Language and Value*, Routledge, New York și Londra, 2015, pp. 139-152.

⁵ Wittgenstein, *op. cit.*, p. 168.

⁶ Wittgenstein, *op. cit.*, p. 185.

E ușor de observat, totuși, că ideea că toate faptele sunt contingente, formulată în 6.41, nu decurge direct din 6.37, care ne spune doar că nu poate fi niciodată cazul ca existența unui fapt (necesar sau contingent) să impună cu necesitate (extra-logică) existența unui alt fapt.

2. Să trecem acum la analiza argumentului lui Wittgenstein. Textul este următorul:

„Sensul lumii trebuie să stea în afara ei. În lume totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă; nu există în ea nici o valoare, și dacă ar exista ea nu ar avea nici o valoare.

Dacă există o valoare, care are valoare, atunci ea trebuie să stea în afara oricărui eveniment și a unui anumit fel de a fi. Căci orice eveniment și orice fel de a fi sunt întâmplătoare.

Ceea ce îl face să nu fie întâmplător nu poate să fie în lume; căci dacă ar fi așa, acel ceva ar fi iarăși întâmplător.

El trebuie să stea în afara lumii.”⁷

Primul pas va fi să enumerăm afirmațiile distincte prezente în text. Fiecare dintre acestea poate fi înțeleasă și într-o variantă „lingvistică”, după cum urmează:

Varianta „directă”	Varianta „lingvistică”
(1) Sensul lumii trebuie să stea în afara ei.	(1*) O propoziție de forma „Sensul lumii este s” (sau „lumea are sens”) nu poate să descrie nici un fapt din lume.
(2) În lume totul este cum este și totul se întâmplă cum se întâmplă.	(2*) Nici o propoziție care ne spune cum stau lucrurile în lume nu poate fi în mod necesar adevărată.
(3) În lume nu există valori.	(3*) Nu există un fapt (în lume) care să corespundă unei propoziții de forma „x are valoare” (sau „x are valoarea v”).
(4) Dacă ar exista o valoare în lume, atunci aceasta ar fi lipsită de valoare.	(4*) Dacă ar exista un fapt, f, care să corespundă propoziției „a are valoare”, atunci propoziția „f are valoare” ar fi falsă.
(5) Valorile autentice trebuie să stea în afara oricărui eveniment sau fapt.	(5*) Ceea ce corespunde propoziției „f are valoare” trebuie să fie în afara lumii
(6) Toate evenimentele/faptele din lume sunt contingente.	
(7) Ceea ce ar face ca un fapt să fie necesar trebuie să stea în afara lumii.	
(8) Dacă ceea ce ar face ca un fapt să fie necesar ar fi în lume, atunci acel ceva ar fi un fapt contingent.	

⁷ Wittgenstein, *op. cit.*, pp. 185-6.

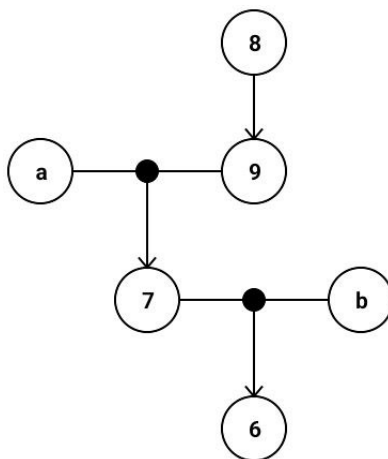
<p>(9) Dacă ceea ce ar face ca un fapt să fie necesar ar avea caracter necesar, atunci ar trebui să stea în afara lumii.</p> <p>(9') Un fapt necesar trebuie să stea în afara lumii.</p>	<p>(nu poate fi un fapt din lume).</p> <p>(6*) Pentru orice propoziție p, faptul (din lume) care îi corespunde lui p este contingent.</p> <p>(7*) Un fapt care să corespundă propoziției „f e necesar” trebuie să stea în afara lumii.</p> <p>(8*) Dacă faptul g, care corespunde propoziției „f e necesar”, ar fi în lume, atunci g ar fi un fapt contingent.</p> <p>(9*) Faptul g, care corespunde propoziției „f e necesar”, este necesar (propoziția „g e necesar” e adevărată) numai dacă g stă în afara lumii.</p> <p>(9'*) Dacă o propoziție p exprimă un adevăr necesar, atunci faptul f care îi corespunde lui p trebuie să stea în afara lumii.</p>
--	--

Ultima afirmație din text poate fi interpretată în două moduri diferite, evidențiate aici prin (9) și (9'). Cum vom alege între cele două interpretări? Pe scurt, e preferabil să evităm o interpretare care ar slăbi argumentul lui Wittgenstein. Or, se poate observa că rostul ultimei afirmații a textului este să ofere un sprijin argumentativ pentru (6). Dar dacă sensul ultimei afirmații ar fi cel din (9'), atunci argumentul respectiv ar fi circular. Prin urmare, vom alege (9)⁸ și vom reconstrui secvența argumentativă de la sfârșitul textului analizat astfel:

(6) Toate evenimentele/faptele din lume sunt contingente, pentru că (7) dacă în lume ar exista un fapt necesar, ceea ce l-ar face să fie necesar [g , care ar corespunde propoziției „ f e necesar”] ar trebui să fie în afara lumii. Aceasta pentru că (a) g trebuie să fie un fapt necesar [ceea ce face ca un fapt să fie necesar trebuie să fie necesar] și (9) dacă g ar fi un fapt necesar, atunci g ar trebui să stea în afara lumii. Pentru că (8) dacă g ar fi în lume, atunci g ar fi contingent [iar aici am avea un regres la infinit]. În plus, (b) ceva nu poate fi în afara lumii.

⁸ Pentru o opțiune interpretativă similară se poate vedea G.E.M. Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, Hutchinson, Londra, 1959, Cap. 13.

Într-o reprezentare grafică⁹:

O a doua problemă de interpretare a paragrafului 6.41 este următoarea. Avem de a face cu un singur argument principal adus în sprijinul tezei (1) sau cu două argumente diferite?

Argumentul din primul paragraf este, pe scurt, acesta:

(1) Sensul lumii trebuie să stea în afara lumii pentru că (3) în lume nu există valori. Aceasta pentru că (2) toate faptele sunt contingente („totul este cum este și se întâmplă cum se întâmplă”) iar (c) valorile sunt necesare.

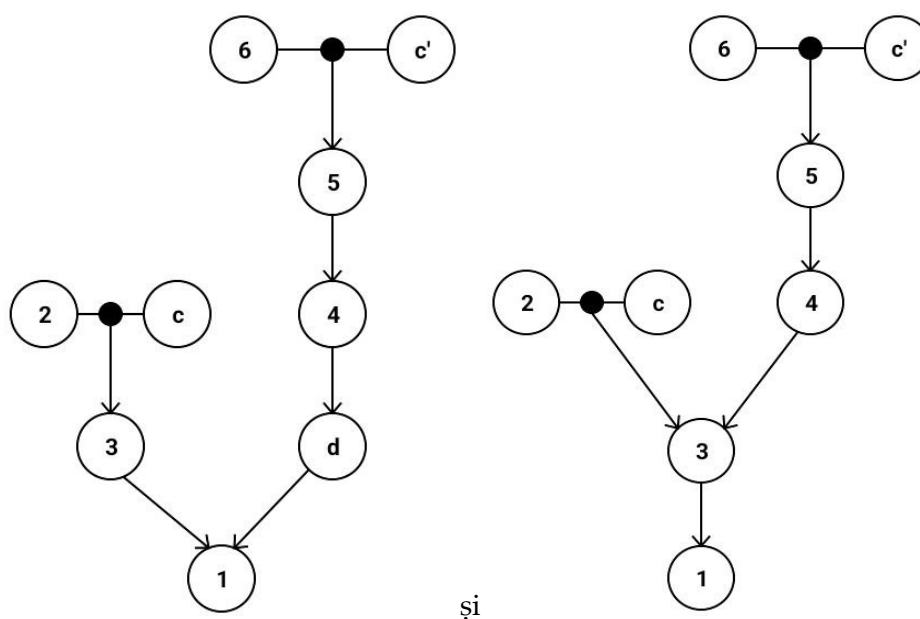
Nu este limpede însă dacă argumentul următor vine în sprijinul propoziției (3) sau trebuie considerat un argument complet separat în sprijinul lui (1), după modelul acesta:

(1) Sensul lumii trebuie să stea în afara lumii pentru că (d) e imposibil să existe valori în lume. Aceasta fiindcă (4) dacă ar exista o valoare [dacă ar exista un fapt, *f*, care să corespundă propoziției „*a* are valoare”] atunci aceasta ar fi lipsită de valoare [propoziția „*f* are valoare” ar fi falsă]. Pentru că (5) dacă ar exista o valoare care are valoare

⁹ Folosesc aici și în continuare metoda diagramelor Beardsley-Thomas în varianta prezentată în Drăgan Stoianovici, *Argumentare și gândire critică*, Editura Universității din București, București, 2005, pp. 57-64.

[dacă propoziția „ f are valoare” ar fi adevărată, corespunzându-i un fapt g], atunci ea ar trebui să stea în afara lumii [g ar trebui să stea în afara lumii]. Aceasta întrucât (c') o valoare care are valoare are caracter necesar [(c^*) g trebuie să fie un fapt necesar], dar (6) toate evenimentele/faptele din lume sunt contingente.

Altfel spus, avem de ales între următoarele două diagrame:

Aici împărțirea textului în alineate pare să ne trimită către ultima variantă, dat fiind că dacă (4) ar fi introdus un argument nou în sprijinul tezei (1), ar fi trebuit ca propoziția respectivă să deschidă un nou alineat.

Totuși, există bune temeiuri și pentru prima variantă de analiză. Să observăm că în trecerea de la (3) la (1) s-ar putea vorbi fie despre un argument nemodal, fie despre unul modal. Astfel, argumentul nemodal va avea forma următoare:

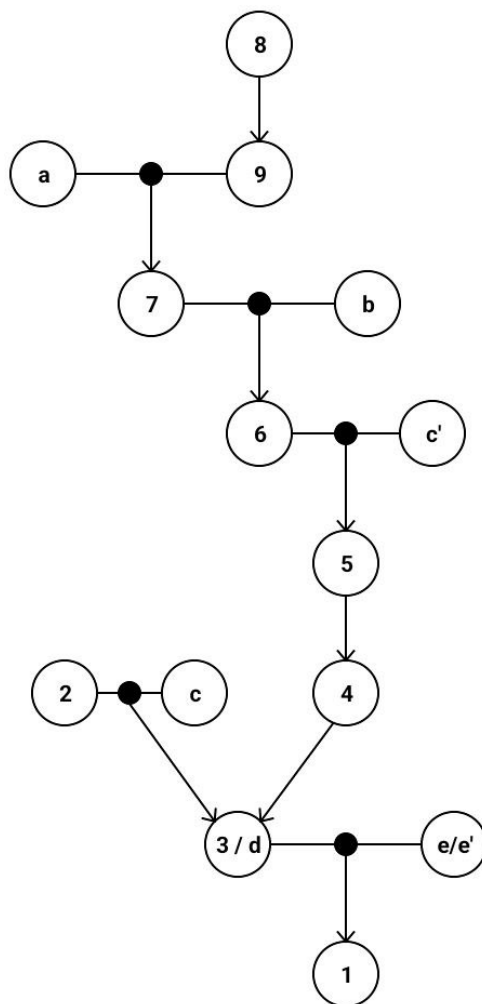
(1) Sensul lumii trebuie să stea în afara lumii pentru că (3) în lume nu există valori și (e) dacă în lume nu există valori, atunci nu poate exista un sens al lumii în lume [(e^*) dacă nu există un fapt f (în

lume) care să corespundă unei propoziții de forma „ x are valoare” (sau „ x are valoarea v ”), atunci nu (poate) exista în lume un fapt h care să corespundă unei propoziții de forma „Sensul lumii este s ” (sau „Lumea are sens”).

Argumentul modal, în schimb, va arăta astfel:

(1) Sensul lumii trebuie să stea în afara lumii pentru că (d) e imposibil să existe valori în lume și (e') dacă e imposibil să existe valori în lume, atunci e imposibil să existe un sens al lumii în lume [(e'*) Dacă e imposibil să existe un fapt f (în lume) care să corespundă unei propoziții de forma „ x are valoare”, atunci nu poate exista în lume un fapt h care să corespundă unei propoziții de forma „Sensul lumii este s ” (sau „Lumea are sens”).

O soluție provizorie va fi să păstrăm deschisă posibilitatea de a interpreta ultimul pas al argumentării fie în varianta modală, fie în varianta nemodală, considerând totuși, la nivelul structurii argumentative, că avem de a face cu un singur argument principal în sprijinul tezei (1) și două argumente diferite în sprijinul afirmației (3) (cu varianta mai tare exprimată de (d)):

Iar acum putem lua în considerare câteva reacții critice față de acest argument.

3. Voi avea în vedere în continuare trei categorii de reacții critice. În cazul primeia, obiecțiile se sprijină pe anumite intuiții modale dezvoltate mai ales după publicarea cărții lui Wittgenstein. În cazul celei de-a doua categorii, obiecțiile provin dintr-o perspectivă naturalistă cu privire la valori. Tema obiecțiilor din a treia categorie o reprezintă relația dintre valori și sens.

Reintroducerea în discuțiile filosofice a ideii de necesitate metafizică¹⁰ justifică o respingere directă a afirmației (2). Desigur, Wittgenstein nu ar accepta decât o necesitate logică, insistând că adevărurilor logice necesare nu le corespunde nimic în lume. Dar poate că am putea dezvolta anumite reacții critice mai punctuale dacă ne-am uita la argumentele oferite de el pentru (6).

S-ar putea, de pildă, obiecta că la (8) nu avem un soi de regres la infinit, ci un soi de circularitate vicioasă de care nu putem, de fapt, scăpa nici măcar prin alegerea lui (9) în detrimentul lui (9').

Mai important, ideea că ceea ce face ca un fapt să fie necesar trebuie să fie necesar – (a), în reconstrucția de aici – este extrem de discutabilă. Potrivit semanticii modale obișnuite, un fapt f poate fi contingent în fiecare lume posibilă în care se petrece și totuși propoziția „În mod necesar, p ” (unde f îi corespunde lui p) să fie adevărată, dacă f se petrece în toate lumile posibile¹¹.

În plus, mai putem observa că ideea că nimic nu poate fi în afara lumii – (b), în reconstrucția noastră – încă prezintă o anumită ambiguitate, din perspectiva semanticii modale actuale. Dacă (b) ne spune că un fapt nu poate exista în afara lumii actuale, atunci poate fi respinsă în lumina intuițiilor curente. Dacă ne spune că un fapt nu poate exista în afara vreunei lumi (posibile), atunci ar putea fi acceptată, dar în această formă nu ar mai fi utilă pentru argumentul lui Wittgenstein. Aceasta pentru că (7) ar putea fi înțeleasă ca spunând că ceea ce ar face ca un fapt să fie necesar trebuie să stea în afara lumii actuale, iar atunci (6) nu ar mai decurge din (7) și (b).

Trecând la a doua categorie de obiecții, e ușor să recunoaștem că dintr-o perspectivă naturalistă afirmația (c) este extrem de vulnerabilă față de critici. Dacă în spatele tuturor judecăților de valoare stau, până la urmă, fapte sau evenimente din lumea naturală¹², atunci valorile sunt contingente și nu necesare.

¹⁰ Vezi, de pildă, Saul Kripke, *Numire și necesitate*, Polirom, București, 2021.

¹¹ Poate că un răspuns în spiritul lui Wittgenstein, aici, ar fi că dacă f se întâmplă să se petreacă în toate lumile posibile, atunci nu poate fi cu adevărat un fapt necesar. Pentru a fi, ar trebui cel puțin să adăugăm „iar acestea sunt în mod necesar toate lumile posibile”. Desigur, aceasta ar putea fi doar o primă mutare într-o partidă mult mai lungă.

¹² Vezi, de pildă, David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Londra, 1739, Cartea a III-a, Partea I, Secțiunea 1.

Să observăm, totuși, că o asemenea perspectivă naturalistă este incompatibilă cu filosofia lui Wittgenstein. De altfel, în ciuda anumitor aparențe, Wittgenstein nu pare să renunțe la (c) nici măcar în a doua perioadă a vieții, deși va renunța la ideea unui izomorfism între limbaj și realitate și respectiv a unei suprapuneri a limitelor limbajului și limitelor lumii, acceptând că putem rosti judecăți de valoare fără a depăși limitele limbajului, chiar dacă acestora nu le corespund fapte din lume¹³. Un indiciu limpede în acest sens îl reprezintă afirmația sa că „Problemele esteticii n-au nimic de-a face cu experimentele psihologice, căci la ele se răspunde în cu totul alt fel.”¹⁴.

În plus, poate nu ar fi lipsit de semnificație să vedem cum ar putea fi direcționate atacurile din această perspectivă naturalistă împotriva celeilalte ramuri a argumentării pentru (3), cea unde nu e necesar să fie presupusă afirmația (c), rolul ei fiind preluat de către (c’).

Spre deosebire de (c), (c’) nu ne spune că valorile au caracter necesar. Să ne închipuim, de dragul argumentului, că am fi redus o anumită evaluare estetică la faptul că acordurile minore, în compoziții muzicale, au tendința de a-i întrista pe ascultători. Ceea ce credem, în acest caz, e că însuși acest fapt are o anumită valoare, că este important. Iar acum (c’) ne spune că acestei din urmă credințe ar trebui să îi corespundă un fapt necesar. Un fapt similar cu cel avut în vedere de noi ar putea fi acela că ne întristează ploia și vremea urâtă, dar poate nu vom spune despre acest din urmă fapt că este important din punct de vedere estetic. Dar dacă am respinge (c’) ar trebui să acceptăm că este o simplă întâmplare că primul fapt e important¹⁵ din punct de vedere estetic. Ar fi putut fi important, la fel de bine, și al doilea.

Nu vreau să spun acum că un atac naturalist nu ar putea să ducă, în cele din urmă, la respingerea afirmației (c’), ci doar că nu am întâlnit încă argumente care să vizeze în mod specific această afirmație.

¹³ Vezi și reticențele sale față de „bun”, „frumos”, oscilația între emotivism și prescriptivism, insistența asupra aprecierilor în cunoștință de cauză, a practicilor ce încorporează reguli ș.a.m.d. în Wittgenstein, L., *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credința religioasă*, Humanitas, București, 1993.

¹⁴ Wittgenstein, *op. cit.*, p. 45. Pe aceeași linie, la p. 49: „Oamenii continuă să creadă că psihologia va ajunge într-o bună zi să explice toate judecățile noastre estetice, și ei au în vedere psihologia experimentală. Iată ceva foarte ciudat – într-adevăr foarte ciudat. Nu pare să existe nici o legătură între ceea ce fac psihologii și judecățile asupra unei opere de artă (...)”.

¹⁵ Sau cel puțin mai important.

În fine, dacă vom avea în vedere ultimul pas argumentativ din reconstrucția noastră – cel în care se trece de la (3) și (e), respectiv de la (d) și (e'), la (1) – ne putem întreba: de ce trece atât de ușor Wittgenstein de la ideea că în lume nu există (sau nu pot exista) valori, la ideea că nu poate exista *în lume* un sens al lumii?

Printre însemnările făcute de Wittgenstein între 1914 și 1916 vom regăsi și următoarea însemnare (din 11.06.1916):

„Ce știi despre Dumnezeu și despre scopul vieții?
 Știi că lumea aceasta este.
 Că mă aflu în ea precum propriul ochi în câmpul său vizual.
 Că în ea este ceva problematic, pe care îl numim sensul ei.
 Că acest sens nu stă în ea, ci în afara ei. (Cf. T6.41)
 Că viața este lumea. (Cf. T5.621)
 Că voința mea străbate lumea.
 Că voința mea este bună sau rea.
 Că, prin urmare, binele și răul stau în oarecare legătură cu sensul lumii. [...]”¹⁶

În mod surprinzător, aici Wittgenstein înaintază în gândire în sens invers, trecând de la reflecții privitoare la sensul lumii (și scopul vieții) la reflecții privitoare la valori (binele și răul).

Totuși, ce justificare ar putea fi oferită pentru (e) sau pentru (e')? Cel mai scurt drum ar fi, probabil, următorul. Să luăm în considerare afirmația (S): „Lumea (sau viața mea) are sens”. Dacă vom spune că (S) este ea însăși o judecată de valoare, atunci vom obține imediat concluzia că dacă nu există valori în lume (nici un fapt nu corespunde judecăților de valoare, inclusiv lui (S)), atunci nu există un sens al lumii în lume (nici un fapt nu îi corespunde lui (S)). Totuși, e discutabil că acesta este drumul pe care l-ar fi ales Wittgenstein. El ne-ar putea atrage atenția, de pildă, că putem spune că ceva are sens și încă să nu știm să spunem că e bine sau rău (sau că are, în genere, vreo valoare) faptul că acel lucru are sens¹⁷.

¹⁶ Wittgenstein, L., *Jurnale 1914-1916. Câteva remarci asupra formei logice*, Ed. Humanitas, București, 2010, p. 166.

¹⁷ Din perspectiva filosofiei târzii a lui Wittgenstein, s-ar putea spune: dacă există o practică omenească în cadrul căreia să funcționeze afirmații precum (S), e suficient să

Desigur, dacă sensul nu este inclus în clasa valorilor, atunci ar trebui să existe o conexiune necesară între o afirmație precum (S) și anumite afirmații de valoare. Iar atunci ar trebui să existe o conexiune necesară între faptul care corespunde afirmației (S) și anumite „fapte valorice” – existența celui dintâi ar trebui să facă necesară existența celor din urmă. În fond, contrapозиția implicației ne spune că (e) - afirmația că dacă în lume nu există valori, atunci nu există un sens al lumii în lume – este echivalentă cu afirmația că dacă există un sens al lumii în lume, atunci în lume există valori. Dar această din urmă afirmație pare să contravină ideii din 6.37.

Acest drum al justificării pare să se închidă pentru (e), dar el rămâne deschis pentru (e'), care nu conține decât ideea unei conexiuni necesare între fapte posibile. În forma contrapusă, (e') ne spune că dacă e posibil să existe un sens al lumii în lume, atunci e posibil să existe valori în lume. Pentru a respinge această idee ar trebui să concepem o lume posibilă în care „există un sens al lumii” în condițiile în care în nici o lume posibilă nu există valori, iar apoi să parcurgem drumul sinuos de la conceptibilitate la posibilitate metafizică.

Desigur, nu e exclus ca atât (e), cât și (e') să fie justificate (și atacate) în alte maniere. Evaluarea critică a întregului argument din 6.41 nu mi se pare încheiată, dar cred că o mai bună înțelegere a structurii argumentului ne-a permis să vedem mai limpede anumite direcții în care ar putea fi dezvoltate discuțiile pe marginea lui.

BIBLIOGRAFIE

- Anscombe, Elizabeth. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. Londra: Hutchinson, 1959.
- Hughes, Liam. 'If there is any value that does have value, it must lie outside the whole sphere of what happens and is the case.' (Tractatus 6.41) în Ulrich Arnsward (ed.), *In Search of Meaning. Ludwig Wittgenstein on Ethics, Mysticism and Religion*, Karlsruhe: KIT Scientific Publishing 2009.

arătăm că această practică e independentă de acele practici omenești în cadrul cărora sunt rostite judecăți de valoare. Acest lucru nu duce la o respingere a afirmațiilor (e)/(e'), dar ne arată că nu le putem justifica afirmând, pur și simplu, că „sensul este o valoare”.

- Hume, David. *A Treatise of Human Nature*. Londra, 1739.
- Kirpke, Saul. *Numire și Necesitate*. Traducere de Mircea Dumitru. București: Polirom, 2021.
- Stoianovici, Drăgan. *Argumentare și gândire critică*. București: Editura Universității din București, 2005.
- Tejedor, Chon. *The Early Wittgenstein on Metaphysics, Natural Science, Language and Value*. New York: Routledge, 2015.
- Wittgenstein, Ludwig. *Jurnale 1914-1916. Câteva remarci asupra formei logice*. Traducere de Ștefanov Gheorghe, Cătălin Cioabă. București: Humanitas, 2010.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus logico-philosophicus*. Traducere de Mircea Dumitru și Mircea Flonta. București: Humanitas, 2012.
- Wittgenstein, Ludwig. *Caietul albastru*. Traducere de Mircea Dumitru, Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu. București: Humanitas, 1993.
- Wittgenstein, Ludwig. *O privire filosofică (așa-numitul „Caiet brun”)*. Traducere de Cătălin Cioabă și Mircea Flonta. București: Humanitas, 2018.
- Wittgenstein, Ludwig. *Cercetări filosofice*. Traducere de Mircea Dumitru, Mircea Flonta, Adrian Paul Iliescu. București: Humanitas, 2003.
- Wittgenstein, Ludwig. *Leții și convorbiri despre estetică, psihologie și credința religioasă*. Traducere de Mircea Dumitru, Adrian Paul Iliescu. București: Humanitas, 1993.

RUSSELL'S FORMAL LOGIC

JAMES CARGILE¹

Abstract. Russell's formal logic has been criticized by some formal logicians as not having fully precise syntax (form). However, he is guided by the principle of formal logic, (Form) that proof depends entirely on form, independently of content. This is a profoundly questionable view of proof. It conflicts with recognizing that (i) "The set of dogs is a non-self-member" and (ii) "The set of cats is a non-self-member" are attributing different properties in spite of having the same predicate. The predicate form Rx: "x is a non-self-member" is common to (i) and (ii) but the content of the predicate, the property attributed, is different. This is the key to resolving Russell's paradox and is unavailable to Russell due to his commitment to (Form). His "Vicious Circle Principle" is not well stated and its concern with content conflicts with (Form). But a proper understanding of the principle does provide an answer to the "Truth-teller Paradox". That allows me to close on a note of agreement with Russell.

Keywords: circular, question-begging, proof

1. Russell's *formal* logic reflects the defining idea of traditional formal logic – Whether a proof is good, valid, is determined by its logical form alone, independently of its content. (However, his logic did not always conform to this. Goedel criticized the syntax of PM as "a decided step backward from Frege" and Quine complained of PM confusing predicates with properties.)

2. "Proof" in a common "informal" use, marks right (as opposed to mere) persuasion, which is relative to an audience. A proof for audience A

¹ James Cargile is Professor Emeritus of Philosophy at University of Virginia. The text was presented on November 4, 2022, as part of the 'Russell 150' conference, organized by the Faculty of Philosophy at the University of Bucharest and the Romanian Academy's "Constantin Rădulescu-Motru" Institute of Philosophy and Psychology. The recording of this keynote talk can be found at <https://www.youtube.com/watch?v=KBMBFICjhWY>.

may not qualify for audience B because B cannot fairly be expected to understand the whole of premises, rules and steps to the conclusion. If an understanding audience accepts the premises and the rules of inference and is able to effectively apply those rules, then it counts against their reasoning well if they do not accept the conclusion. This bad mark can be answered in some cases. Reaching or nearing the conclusion may shock the audience into reviewing its acceptances. Moore famously held that the primary evaluative term "good" is not definable. Unfortunately, his reasoning applies equally to "definable". It also applies to informal "proof". This is not to say these things are indefinable, but to excuse not attempting to define.

3. The primary problem about the concept of good argument from premises to a conclusion is explaining how this relation can hold between falsehoods and independently of the beliefs (or supposings) of the audience.

4. The idea of formal logic that proof, as well as valid argument, is determined by logical form independently of content, leads to an extraordinary finessing of this problem. The associated idea of formal logical validity, unlike the fully evaluative meaning, can be checked mechanically. If it did capture the evaluative meaning, this would be a triumph of naturalism. In dispensing with content in argument assessment, it is also a boost to nominalism.

5. In formal systems in general, proof is defined in the syntax. (As observed above, the syntax of PM has been criticized as not perfectly satisfactory in this respect.) A proof from premises is a list of wfs such that each entry is either an axiom, or a premise or follows from earlier entries by a rule of inference (which can be checked mechanically). What is it to be an axiom, how do axioms differ from rules of inference, and what is it to be a premise? Russell was certainly not averse to discussing such vague questions. But they are made irrelevant in the formal definition of proof. An axiom is from a recursively enumerable list called "axioms" and a premise is a wf which is not an axiom. An n-place rule of inference is a recursive set $R(x,y)$ where x is an n-tuple of wfs and y is a wf and y is said to "follow from" x . PM did not clearly realize this ideal. This simplification of the idea of proof in a formal system invites

relativising provability to formal systems. If a given formal system is thought to capture all correct reasoning, then its advocates may conclude they have gotten beyond the relative. Russell may once have had that attitude towards PM. Nowadays there are advocates of "Logical Pluralism".

6. Russell's attitude toward "classical logic" is complex. He says "Take for example, the law of excluded middle, in the form 'all propositions are true or false'. If from this law we argue that because the law of excluded middle is a proposition, therefore, the law of excluded middle is true or false, we incur a vicious circle fallacy. 'All propositions' must be in some way limited before it becomes a legitimate totality, and any limitation which makes it legitimate must make any statement about the totality fall outside the totality." (PM Intro. Chapter II, section I)

7. That is badly worded. The phrase "all propositions" is as legitimate a totality as any phrase. Russell is thinking of totalities of propositions, not totalities of letters or words. Calling a totality illegitimate is a loose way of saying there is no such totality. The argument (TF) (i) "All propositions are true or false; (ii) that is a proposition, therefore, (iii) it is true or false" is one argument. I take it as a necessary condition of circular reasoning that there be at least two arguments. It might be argued that TF begs the question, which is often conflated with circularity, and is fallacious. The charge of question begging calls for identifying the question. For TF, the plausible candidate is the question (Q) whether premise (i), the LEM, has one of the values, true or false. (This should not be confused with the question whether the LEM is true.)

The closest literal reading I can make of Russell's remarks is as misrepresenting his intended message. On this reading, if we have identified a proposition P and are arguing with someone who holds that P is neither true nor false, it would beg the question to appeal to the LEM. Granting that, it might then be held that the LEM is pointless, since it will never help settle an issue over whether a given proposition has a truth value. Whatever we say about that does not support the idea that there is no totality of all propositions. I don't think Russell thought it did either – he was misspeaking. He meant to convey that there cannot be a totality of all propositions which includes a proposition about all propositions.

Why not? It would somehow involve objectionable circularity. That TF begs the question is far from clarifying, let alone justifying, that complaint.

8. PM refers to theorem *2.11: $\vdash. pv\sim p$, as “The law of excluded middle”. ‘p’ is a variable which can be replaced by any wf of PM. That, of course, is not part of the “content” of *2.11. It is part of the content of PM. As such it would not be read as (i) “all propositions are either true or false”, but as (ii) “For every p, either p or not-p”. “True” and “false” are not allowed in PM without subscripts. Negation is not restricted in that way. But (ii) uses ‘p’ as a sortal variable, restricted to propositions (or rather, to wfs). To get back to uniform quantifiers requires such as (iii) “For every x, if x is a proposition, then either x is true or x is false”. Without “true” and “false” most substitutions would be nonsensical. If it is held that every proposition, that is, premise or conclusion, can be “represented” in PM as far as its logical powers are concerned, by some wf, then that claim about *2.11 is a proposition about every proposition. (Note that, if challenged to defend the claim that $(pv\sim p) \vee \sim(pv\sim p)$, appeal to 2.11 could be fairly accused of begging the question.)

9. PM was inspired by Russell’s discovery of an inconsistency in the assumption that every predicate Fx determines an extension. If r is the extension of the predicate $\sim(x\epsilon x)$, then $(r\epsilon r) \leftrightarrow \sim(r\epsilon r)$, a contradiction. His solution was that there is no such predicate in PM, a model of a logically perfect language, and languages with such a predicate (English has $Rx =$ “x is a set which is not a member of itself”) are defective. Why? One line is that “x belongs to y” just means “x belongs to the one level higher set y” so that “x belongs to the one level higher set, itself” is nonsense. Why must it “mean” that and why is that “meaning” nonsense? Why not just false, so $\sim(x\epsilon x)$ is trivially true and determines the universal set? That would involve trouble (Cantor’s Paradox). That a saying involves trouble is a weak basis for denying it can be said.

10. A similar line is the argument that, since taking $R(r)$ as a premise leads to a contradiction, it follows that $R(r)$ is nonsense and cannot be a premise. That seems to entail that since taking (Root) “The square root of 2 is equal to a quotient of integers in lowest terms” as a premise leads to

a contradiction, it follows that (Root) is nonsense and cannot be a premise. That is a paradoxical verdict.

11. First order set theories such as ZF and NBG have the predicate $\sim(x \in x)$ but pretend it does not determine a set. (NBG has it determine a "proper class".) In any interpretation I of FOL, a wf with one free variable, such as $\sim(x \in x)$, determines a subset of the domain of I. This set is just not allowed to be an element of the domain. Efficient, but philosophically crude.

12. The right answer is that the predicate 'Rx' in application to sets does not express a common property. Applied to the set of dogs it expresses not being a dog (and having no other property that determines that set), to the set of cats, not being a cat, etc. Unapplied, it does not express any property and for that reason, does not determine a set, so Rr has a non-referring subject term. Unfortunately, this point is not widely recognized. (This answer to Russell's Paradox also applies to Cantor's. Cantor's argument for the thesis (as distinguished from the well-established theorem in first order set theories) that the power set of a set is always larger depends on a predicate essentially similar to the Russell predicate.)

13. So we have been left with Russell's Vicious Circle Principle (VCP), an attempted formulation of which is described (decried?) above (7). After dismissing the law of excluded middle, he continues:

"The principle which enables us to avoid illegitimate totalities may be stated as follows: 'Whatever involves *all* of a collection must not be one of the collection'; or, conversely: 'If, provided a certain collection had a total, it would have members only definable in terms of that total, then the said collection has no total.' We shall call this the 'vicious-circle principle,' because it enables us to avoid the vicious circles involved in the assumption of illegitimate totalities." (1910, 2nd ed chapter II section I)

14. That implies there is a certain collection (that is, a set – Russell also speaks in terms of a set "having no total") which "has no total". That is nonsense. A collection, set, just is a total(ity). Defining, say, the tallest

man in a regiment requires reference to a total with a “member only definable in terms of that total”. (You may disagree if you think of some actual regiment and walking up to the tallest man and identifying him. That is not defining the role of tallest man in a regiment.) It involves restrictions on defining “totalities” which had to be relieved with the Axiom of Reducibility.

There is no set of non-self-membered sets because the predicate ‘Rx’ does not express a property common to the (many) sets of which it can be predicated truly. (For any predicate F, there is such a property as being a thing to which the predicate F applies truly, but this is not a logically significant commonality, due to ambiguity and is not expressed by the predicate F anyway.)

15. The ideal of formal logic, that validity is independent of content, conflicts with recognizing this. “Rx” may be a form common to many predications, but in a given interpretation of a formal system, “Ra” cannot be taken to attribute to the denotation of ‘a’ something different from what it attributes to ‘b’ with “Rb”. That point requires attention to content.

16. This defect of formal responses to Russell’s Paradox is even clearer with the Liar. Eubulides says “What I am saying is false”. (Make this “What Eubulides is saying is false”, assuming we all know he refers to himself in that way. And waive all assumptions about the historical character of that name.) Noting he is not talking about some other saying, he is attributing being false to what he is saying – his content. It is summarized as that what E. is saying is false. So, insofar as he is saying anything, he is saying that what E. is saying is false and that it is false that what E. is saying is false, thus contradicting himself. Name what he says ‘a’ and in saying the words “a is false” he thereby achieves this self-contradiction. For that reason, I say that a is false, uttering the same words. (It can be the same token, written on a placard.) The formal approach requires that my assertion of those words must get the same treatment as Eubulides’ assertion of them, since the reference and the predicate are the same. But my use is not to assert what Eubulides claimed to assert. I am referring to the words and to the series of expansions that result in trying to identify their content and to the fact

that this series is inconsistent. Unlike Eubulides, I am not asserting that content. Attention to form alone cannot draw this essential distinction. For a wf, who asserts it or supposes it, the user, is out of the picture.

17. These considerations apply to the many variations on the Liar – two and more step versions, alethic modal versions, infinite series versions, etc. The applications vary from case to case. Epistemic and doxastic versions such as “No one knows this sentence is true” or “No one believes this sentence is true” require somewhat different treatment. They all require attention to the relation of the user to what is said. To apply to such as “A. The sentence A is not true” or “‘Yields a falsehood when appended to its own quotation’ yields a falsehood when appended to its own quotation”, where there appears to be no user, calls for treating sentences as the sayers, and this needs elaboration which cannot be presented here.

18. Identifying the content of Eubulides’ saying leads to regress of a sort that should be the intended target of the Vicious Circle Principle. “What I am saying is false.” “What is the saying?” “That what I am saying is false.” “And what is that saying?” There is a series that circles back to the original words. This is not circular argument. It is circular explanation of content. No saying that does not refer to a saying is ever reached. But the inconsistency of the series is adequate reason to pronounce the saying false.

19. For the Law of Excluded Middle it is possible to generate a similar regress in reply to request for instances of “all propositions”, but if we understood the law, we might see overriding reason to judge it true. (Unfortunately, we cannot presume we have such a shared understanding. In fact, I presume we do not.) If Eubulides had said “What I am saying is true”, that attempt at saying would be defenseless against a properly understood version of the VCP. There is no possible basis for assigning a truth value. Not having a truth value is not a truth value. (There is the point that there is no inconsistency. That is a virtue shared by “Blah-blah-blah”.) The circularity in attempting to explain the content is not overridden by any feature. It is nice to close on this note of agreement with Russell.

REFERENCES

- Cargile, James. *Paradoxes: a study in form and predication*. Cambridge University Press, 1979/2009.
- Quine, Williard van Orman. *Philosophy of Logic*. Harvard University Press, 1970.
- Whitehead, Alfred North, and Russell, Bertrand. *Principia Mathematica*. Vol. 1 (1st ed.). Cambridge University Press, 1910.